

Mövzu. X-XV əsrlərdə Azərbaycanın hüquq tarixi

PLAN

GİRİŞ

1. X-XII əsrlərdə Azərbaycanda hüququn əsas cəhətləri.

2. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan hüququ.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT:

1. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı 2006.
2. R.Əkbərov, S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2003.
3. M.Məlikova; X.İsmayılov «Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi». Bakı, 2001.
4. Azərbaycan tarixi 7 cildlər (I-III cildlər) Bakı, 1998.
5. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
6. M.Məlikova, E.Bayramov. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984.

GİRİŞ

İslam dini yalnız başlıca mənbə kimi Qurana və Sünneyə, eləcə də ilk xəlifələrin qərarlarına və müsəlman hüquq məktəblərinin banilərinin əsərlərinə əsaslanan qanunvericiliyi məqbul hesab edirdi. Dövlət hakimiyyətinin islam hüququnun dəyişdirilməsinə yönələn hüququnu islam dini qəbul etmirdi. Yeni qanunların qəbul edilməsi islami baxışlara görə onların ali dini hakimiyyət tərəfindən təsdiqi ilə müşayiət olunmalı idi. Bu yolla verilən qanunlar, ilk növbədə, Quranın və hədislərin həqiqi mahiyyətinə uyğun gəlir, ikinci bir tərəfdən dünyəvi qanuna dini xarakter verən bu cür təsdiqlənmə bütün müsəlmanlar üçün həmin qanunun icrasını məcburi edirdi. Dövlət başçısının öz çıxardığı qanunların təsdiq etməsini baş ruhanidən tələb etməsi faktlarının mövcudluğu alı dövlət hakimiyyətinin dünyəvi qanunların dini qanunlardan asılılığını tanımasına şəhadət verir.

Azərbaycanda həmin dövrdə inzibati hüquq, maliyyə və torpaq hüququnun özəlliklərinin aşkarlanması baxımından bir mənbə kimi o dövrün dövlət və ictimai -siyasi xadimi, bacarıqlı siyasətçi Əbu Əli Həsən ibn Xacə Nizamülmülkün «Siyasətnamə»si mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. «Siyasətnamə»də dövləti idarəetmə qaydalarından bəhs edilir, dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi baxımından ölkənin ədalət prinsipləri əsasında idarə edilməsi önə çəkilir, bu məqsədlə dövlət başçısına dövlət vəzifələrinə siyasi bilik və bacarığı, gözütöx, təbiətə sadə və xalqla davranmaq qabiliyyəti olan şəxslərin təyin edilməsi məsləhət görülürdü.

SUAL 1. X-XII əsrlərdə Azərbaycanca hüququn əsas cəhətləri.

Azərbaycanda istər Səlcuqilərin hökmranlığı dövründə, istərsə də həmin imperiyanın zəifləməsi nəticəsində Şirvanşahlar dövlətinin yenidən möhkəmlənməsi və Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin təşəkkülü və çiçəklənməsi dövründə ölkənin hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Bu dəyişikliklər dövlətin hüquqi həyatında da əks olunmaqda idi və bütün bunlar yeni hüquq münasibətlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuş, hüquqi sferada da öz inikasını tapması ilə nəticələnmişdi.

İslam dini bütün dövlətin ərazisində hakim mövqeyə malik olduğundan onunla üzvü surətdə bağlı olan müsəlman hüququ. Eləcə də bütün qanunvericilik sistemini əhatə edən şəriət özünün ali hüquqi qüvvəsini bu dövrdə də saxlayırdı yeni əsas hüquq mənbəyi qismində, ərəb işğalı dövründə olduğu kimi müsəlman hüququ çıxış edirdi. Müsəlman hüququ isə Qurandan, Sünnədən, İcmadan, Qiyasdan, Fetvadən, İctihaddan, Təfsirdən, Qanundan və Adətdən qaynaqlanırdı. Artıq X əsrdə qeyri-məhdud müstəqil hüquq yaradıcılığı prosesinə, yəni fəqihlərin müsəlman hüquqşünaslarının Quranı və hədisləri təkbəşinə təfsir etmələrinə son qoyulmuş, köhnədən yaradılanlar mübahisəsiz olaraq qanuniləşdirilmişdi. Hüquqşünas yalnız xırda məsələlərlə bağlı öz şəxsi mülahizə və təhlillərini izhar və tərtib edə bilirdi. Buna baxmayaraq həmin dövrdə Azərbaycanda ümumilikdə hüququn, xüsusilə islam hüququnun inkişafı ilə bağlı mütərəqqi addımlar atılmışdı.

Din ilə hüquq arasındakı sıx bağlılıq, birincinin ictimai və şəxsi həyata, hətta məişətə güclü təsiri bütün müsəlman ölkələrinin, o cümlədən orta əsrlər Azərbaycanının tarixi inkişafının xüsusiyyətini təşkil edirdilər.

X-XII əsrlərdə Azərbaycan fəqihləri tərəfindən hadisələrin cidd - cəhdlə toplanması və sistemə alınması ilə yanaşı, bir sıra fiqh əsərləri də yazılmışdı. Hələ bir qədər əvvəl fəqihlər arasında əshab ər'rəy (yəni, məntiqi nəticə. yaxud əqli mühakimə metodunun tərəfdarları) cərəyanı meydana gəlmişdi. Onlar şəxsi mülahizəyə, rəşionalizm əlamətlərinə yol verirdilər. Azərbaycan fəqihlərinin də bir qismi onların yolu ilə gedir və öz şəxsi təhlilləri əsasında hüquqa dair əsərlər yaradırdılar.

Bu dövrün Azərbaycan hüquqşünaslarından Əbdülxəlil Təbrizinin «Sirac əl-qülub» («Qəlblərin nuru»), Əbuhəfs Zəncaninin «əl-Mütəmad» («Müvəkkil»), Fəxrəddin Marağalının «əl-Məsul fi üsulil-fıqh» («Müsəlman hüququnun əsasları»)k Əbdüləziz Üşnuhinin «Fi1-fəraid» («Dini borclar haqqında»). Məhəmməd ibn Abdulla Bərdəinin «Müxalifətçilərə cavab, «Müsəlman hüququnun əsaslarına dair məcəllə», «İmamətə dair kitab» və digərlərinin tərtib etdikləri fiqh əsərlərində müxtəlif səpgili hüquqi məsələlər həm nəzəri, həm də təcürbi aspektdə təhlil edilir, müsəlman qanunlarının təfsiri verilir, cəmiyyətdə formalaşan yeni münasibətlər müstəvisində bir çox qanun normalarının məzmununa aydınlıq gətirilirdi.

Həmin dövrdə hüququn mənbələri içərisində fərmanlar əhəmiyyətli yer tuturdu. Şirvanşahlar və Eldənizlər dövlətləri tərəfindən, xüsusilə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən verilən fərmanlarda ictimai -siyasi həyatın müxtəlif sahələri ilə, o cümlədən torpaq münasibətləri, əhalinin hüquqi vəziyyəti, vergi sistemi, mülkiyyət və vərəsəlik hüququ, inzibati hüquqla bağlı normalar əks etdirilmişdi.

Məlumdur ki, islam qanunvericiliyi dini və dünyəvi qanunlar arasında qırılmaz bir əlaqə müəyyən etmişdi. Ona görə də, o dövrün idarəetmə qaydalarından bəhs edən «Siyasətnamə» kitabında dövlət başçısının dünyəvi qanunlarla yanaşı əksər şəriət qanunlarını və Qurana dair təfsirləri bilməsinin vacib olduğu vurğulanırdı. Məhz elə bu baxımdan da hökmdar fərmanlarının islam dininin və müsəlman hüququnun normaları çərçivəsində hazırlanması və yalnız bu normaların inkişafına xidmət göstərməsi tələb olunurdu.

Dövlət işlərinin idarə edilməsində sabitliyə, nizam-intizamın bərqərar olunmasına diqqəti yönəldən mənbədə hüquqi məsələlərə də çox böyük yer ayrılır. İlə min dövrün qanun yaradıcılığı prosesi burada öz əksini tapmışdı və hökmdar fərmanlarına, dövlətin qanunlarına, habelə hökmdarın əmr və göstərişlərinə riayət edilməsi vacib hesab olunurdu. Qeyd edilirdi ki, hökmdar sarayından yalnız ən mühüm məsələlərlə əlaqədar sənədlər yazılmalı, bu sənədlərin aliliyi tanınmalı və onları yerinə yetirməyənlərə ağır cəza verilməlidir.

Ayrı-ayrı hakimiyyət və idarəetmə strukturlarının və bu qurumlarda çalışmalı olan məmurların hüquq və vəzifələri, eləcə də onların səlahiyyət

bölgüsü ətraflı şərh edilən bu əsərdə diqqəti çəkən məsələlərdən biri ərizə və şikayətlərin qəbulu və təbəələrin qəbul qaydası ilə bağlı müddəalardır. Təbəələrin ərizə və şikayətlərinə baxılması əsasən iki cəhətdən səciyyələndirilirdi. Birincisi, hökmdar fəaliyyətinin və inzibati idarəçiliyin bu hissəsini ədalətin, dövlət başçısının xalqa və ölkəyə diqqət təzahürü kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən isə ərizə və şikayətlərə baxılması prosesində dövlət memurlarının əhali ilə, xüsusilə də məzlum kütlələrlə rəftarı aşkar olunurdu. Bu da öz növbəsində əhali ilə dövlət hakimiyyəti arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edirdi.

Mənbədə qeyd olunduğu kimi, hökmdar ən azı həftədə iki gün şikayətə baxıb bilavasitə təbəələrin sözünü özü dinləməli, günahkarlara cəza verməli idi. Bunu, həm də, dövlət başçısının məhkəmə funksiyalarını həyata keçirməsi ilə də bağlamaq olar. Burada dövlət başçısı tərəfindən müxtəlif təbəqələrdən olan şəxslərin qəbul edilməsinin spesifik cəhətləri də açıqlanmışdır. Protokollaşdırmanın aparılmadığı qəbul qaydası üzrə ilk olaraq qohum-qardaş, sonra nüfuzlu şəxslər və əshabələr, daha sonra isə başqa təbəqədən olanların qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu ki, burada da məqsəd cəmiyyətin bütün üzvlərinin qəbulu zamanı kiçiklə böyük, hörmətsizlə hörmətli arasında fərq qoymaqdan ibarət idi. Bu isə növbəsində feodal cəmiyyətində yoxsul və sadə insanlarla imkanlılar arasındakı fərqi, onların hərəsinin öz yeri olmasının təbii hal kimi qəbul edilməsindən xəbər verir. Bununla yanaşı qəbul prosesinin başqa kriteriyaları da göstərilir və şikayətin, xahişin, təklifin də məzmununa diqqət yetirilməsi, eyni məzmunlu xahişlə və ya şikayətlə gəlmiş (məsələn vergi ilə, yaxud torpaq sahəsi ilə) ərizəçilərin qrup halında qəbul olunması müəyyənləşdirilmişdi.

Əmək hüququnun vacib məsələlərindən biri olan məşğulluğun təmin olunması probleminə və işsizliyi doğuran hallara, həmçinin bu halların aradan qaldırılmasına burada xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, işsizliyin meydana çıxmasının başlıca səbəbi bir neçə bir nəfər şəxsə həvalə edilməsi, bunun isə əməli işlərdə nöqsan səhvlərə yol verilməsinin əsas səbəblərindən biri kimi izah edilir. Qeyd olunurdu ki, hansı işi yerinə yetirəcəyini dəqiq müəyyənləşdirə bilməyən müxtəlif işlərin tapşırıldığı adamlar tərəddüd içərisində qaldıqlarından, həvalə edilmiş işləri yarımçıq icra edirlər. Buna görə də, müəyyən səbəblər üzündən işsiz qalmış bacarıqlı və ləyaqətli insanların dövlətin yardımından kənar qalmasını,

hakimiyyətin etinasızlığına qarşı çıxmalarının qarşısını almaq məqsədilə onlara qabiliyyətlərinə uyğun iş tapşırılması bu da mümkün olmadıqda isə həmin şəxslərə dövlət müavinətlərinin verilməsi labüd bir hal kimi qiymətləndirilirdi. Digər tərəfdən isə dövlətin qoyduğu ağır ödənişlər nəticəsində əhalinin var-yoxdan çıxmaması, torpağım və ya sənətini atıb başqa məmləkətlərə üz tutmaması üçün vergilərin ölçülüb-biçilmiş meyarlar üzrə yığılması, artıq vergi yığımına əsas verən halların aradan qaldırılması bu işlərə məsul olan şəxslərin öz vəzifələrindən sui-istifadə etdiyi hallarda cəzalandırılması ən zəruri məsələ kimi qarşıya qoyulurdu.

«Siyasətnamə»də mülkiyyətin formaları, onların hüquqi xarakteristikası maliyyə hüququ ilə bağlı məsələlər, habelə ayn-ayn cinayətlərin kateqoriyaları haqqında məlumat verilir. Məsələn, dövləti cinayətlərdən dövlətə xəyanət, dövlətə və hökmdara qarşı çıxma, taxt-taca və bütövlükdə dövlətə qarşı sui-qəsd, kütlə içərisində qarışıqlıq yaratma, təxribat, hərbi cinayətlərdən orduda təfriqə yaratma, əmri icra etməmə, hərbi rəislərə qarşı hörmətsizlik, vəzifə cinayətlərindən vəzifədən sui-istifadə etmə, vəzifə səhlənkarlığı, rüşvət alma, saxtakarlıq, təsərrüfat cinayətlərindən maliyyə pozğunluğu və özbaşınalığı, vergilərin vaxtında yığılıb xəzinəyə verilməsi, xəzinə oğurluğu və s. burada göstərilir və onların törədilməsinə görə adekvat cəzaların təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Diqqəti çəkən məsələlərdən biri də ədalət mühakiməsinin aparılması ilə bağlıdır. Yüksək ləyaqəti, peşəkarlığı və mükəmməl hüquqi biliyi ilə seçilən şəxslərin qazi vəzifəsinə təyin edilməsi ilə bağlı mənbədə qeyd olunurdu ki, «ölkənin qazılarını bərbəbir tapmaq. hansı daha zahid, daha çox nəfsini saxlayandırsa, onları işdə saxlamaq, belə olmayanları isə işdən çıxarmaq, yerlərinə daha layiqli olan başqalarını oturtmaq lazımdır. Xəyanət etməyə ehtiyac olmasın deyə, onların hərəsinə kifayət qədər maaş təyin etmək lazımdır, çünki bu çox mühüm və incə məsələdir. Nadanlıq, tamah, qərəz üzündən biri fitva verib hökm sadir edərsə, başqa alimlər o bəd hökmü imzalamamalı, o barədə şaha məlumat verməlidir ki, o adam işdən götürülüb cəzalandırılsın». Ədalət mühakiməsinə həyata keçirən qazılara hərtərəfli kömək göstərilməsi dövlətin idarəetmə strukturları qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulurdu. Məhkəmə qərarın, hökmünün məcburiliyi önə çəkilir və tutduğu mövqedən, əmlak və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hamının bu hökmə riayət etmələri məcburi sayılırdı.

Bununla da, hələ həmin dövrdə «hamının qanun qarşısında bərabərliyi» prinsipinin nəzəri cəhətdən öz təsdiqini tapması aşkar bir şəkildə ortaya çıxır. Burada törədilmiş hər hansı bir təqsirli hərəkətə görə bir dəfə cəza verilməsi nəzərdə tutulur, eyni əmələ görə iki dəfə cəza verilməsi, yaxud həmin şəxsin cəzalandırıldıqdan (cəzasını başa vurduqdan) sonra təqib edilib incidilməsi, habelə onun cəmiyyətdən təcrid olunması yolverilməz hesab edilirdi.

O dövrün xarakterik hüquqi abidələrindən biri «Kitabi-Dədə Qorqud» hesab edilir. 12 boydan (dastan, hissə) ibarət olan bu hüquqi (həm də tarixi və ədəbi) abidə həm ideoloji sahədə həm də ictimai münasibətlər - adətlər, qədim etiqadlar, qəbilə-tayfa münasibətləri, sosial quruluşun əsas istiqamətləri sahəsində oğuzların tarixinin ilk dövrlərini xarakterizə edir. Humanizmi («məgər baş kəsmək, qan tökmək hünərimdir?»), sosial ədaləti, sülhü, xalqın birliyinin təmin edilməsini əsas amillər kimi nəzərə çatdıran bu eposda dövlətin ərazi bütövlüyünün və onun sərhədlərinin qorunub saxlanması, dövlətin vahidliyinin möhkəmləndirilməsi, dövlətdə ədalətli və dayanıqlı idarəetmə strukturunun yaradılması, əhalinin . təhlükəsiz həyat şəraitini təmin edilməsi, humanizm siyasətinin həyata keçirilməsi, ədalətli qanunlar verilməsi daima diqqətə çəkilir, Bütün bu vacib məsələlərin Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşması dövründə ortaya atılması səciyyəvi bir haldır.

Sinfi ziddiyyətlər eposda çox zəif şəkildə öz əksini tapmışdır da ondan irəli gəlir ki, belə ziddiyyətlərdən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün təbəqələri düşmən üzərində ümumi qələbə naminə birləşmək zərurətində qalmışlar. Bu cəmiyyətdə bütün müsbət və mənfi əməllər təbəqə mənsubiyyətinə görə deyil, ümumxalq mübarizəsinə münasibətə görə müəyyənləşdirilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» ədalətsizliklə, hüquqsuzluqla, qəddarlıqla, əsas olmayan təmtəraqlı həyatla mübarizəni önə çəkir. Eposa görə bütün sərvətlər xalqa məxsusdur və onun istifadəsindədir. Ondan bütün cəmiyyətin üzvləri, heç bir imtiyaza və ayrı-seçkiliyə yol verilmədən bərabər qaydada istifadə etməlidir. Xalq hər bir fərdin qanuni hüquqları uğrunda mübarizə apardığı kimi, hər bir cəmiyyət üzvü də ümumxalq işinə görə özünü qurban verməyə hazırdır. Məhz k baxımdan bu dövlətdə hər hansı ədalətsiz, qeyri-qanuni əməl izsiz, cəzasız ötürüşür və bu qanunun pozulması amansızcasına cəzalandırma ilə nəticələnir.

Bu mənbədə əsasən adət hüququndan bəhs edilir. Eposun bir neçə əsr ərzində formalaşdığını və burada müxtəlif dövrlərin, deməli, həm də hakimiyyətin müxtəlif formalarının, sosial normaların müxtəlif növlərinin əks etdirildiyi nəzərə alınsa, bütün bunların şəriət normaları ilə o qədər də uzlaşmadığının mənasını dərk etmək olar. Belə ki, ailə hüququ ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirərkən monoqam ailənin mövcudluğu, qadınların çadradan istifadəsinin məcburi olmaması və ictimai həyatda onların rolunun kifayət qədər yüksək olması, uşaqların yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra (yetkinlik yaşına çatma 15 yaş həddində göstərilirdi və bu digər bəzi məqamlar da daxil olmaqla eposun qədim hüquq abidəsi olan «Avesta» ilə müəyyən uyğunluqlarının olmasını edir) igidlik göstərmələri və ya başqa amillər nəzərə alınmaqla onlara ad verilməsi, bu baxımdan da onların qəhrəmanlıq ruhum» tərbiyə almalarının vacibliyi, qədim adətlərdən biri kimi fərqli kəsmə və ya beşik gərtmənin, yəni hələ uşaq vaxtı nişanlama adətinin mövcudluğu və s. kimi fərqli hallar burada müşahidə olunur.

Bununla yanaşı. eposda cinayət və cəza məsələlərinə də az da olsa yer ayrılmışdır. Dövlətə qarşı qiyam, ayrı-ayrı dəstələrin bəylərə qarşı sui-qəsdləri, hökmdar əleyhinə çıxışlar barədə müəyyən boylarda məlumat verilir və bu əlamətlərə görə ağır cazalar, əksər hallarda ölüm cəzası nəzərdə tutulsa da, bəzi hallarda günahın (təqsirin) bağışlanılmasına yol verilirdi. Spirtli içkilər içmə islam cəmiyyətində olduğundan fərqli olaraq oğuz cəmiyyətində qadağan edilmirdi və cinayət hesab olunmurdu. Qan intiqamına *yol* verilsə də, eposda qanı bağışlama halı ərənlik, mərdlik nümunəsi kimi təlqin olunurdu. Vətənə xəyanət ən ağır cinayət hesab edilir və xəyanətkarı ən ağır cəza gözləyirdi. Hər bir halda ədalət prinsipini gözlənilməsi, məsuliyyətin labüdlüyü qanunu pozan şəxsin ictimai mövqeyinin cəzadan yayınmaqda ona heç bir yardımçı olmamasını və bu xüsusda heç kimə heç bir imtiyazın verilməməsi bir daha sübuta yetirirdi.

X-XII əsr Azərbaycan dövlətlərinin şəhər və kəndlərində müsəlman əhalisi ilə yanaşı, xaçpərəstlər də yaşayırdılar ki, bunlar da əsasən albanlardan ibarət idilər. Azərbaycanın xristian əhalisi onların dinləri ilə uzlaşan, alban kilsələri və xaçpərəstləri üçün yazılmış, tərtib edilmiş hüquq normalarından da istifadə edirdilər. Həmin dövrdə meydana çıxan hüquq mənbələrindən biri də xaçpərəst albanlar üçün alban katolikosu III Stepannosun təkidli xahişi və Gəncə şəhərinin kilsə

xadimi Mxitar Qoş tərəfindən XII əsrin axırlarında. daha dəqiq deyilsə. 1184-cü ildə tərtib etdiyi «Qanunnamə»dir. «Qanunnamə»və heç bir sistem gözlənilmədən Bizans imperiyasının qanunları ilə yanaşı, alban kilsə qanunları, «Musanın qanunları» Aqven və Bərdə kilsə kanonları daxil edilmişdi. Elə bu əsasla da sonralar ona Mxitar Qoş tərəfindən yazılmayan fəsillər əlavə edilmiş və digər xristian ölkələri də bu hüquqi sənəddən istifadə etmişdilər. Bu «Qanunnamənin» alban hüquq mənbəyi olduğunu sübuta yetirən çoxsaylı faktlar vardır və bunların da əksəriyyəti elə Mxitar Qoşun özü tərəfindən həmin qanunun giriş hissəsində yazmış olduğu müddələrdə öz əksini tapmışdır. Mxitar Qoş «Qanunnamə»ni tərtib edərkən islam qanunlarından da geniş istifadə etmişdir və bu məsələ həmin hüquqi sənədin məzmununda qeyd olunur. Xüsusilə də «Qanunnamə»nin vərəsəlik hüququ ilə bağlı bir çox məsələlər, ər və ya arvadın asır düşməsi vaxtı nəzərdə tutulan qaydalar və s. müsəlman hüququnun normalarından istifadə olunması ilə yazılmışdır.

«Qanunnamə» üç hissədən ibarətdir: giriş hissəsi, kilsə qanunları adlanan ikinci hissə və dünyəvi qanunlar adlanan üçüncü hissə. Giriş hissəsində bu qanunun yazılmasının səbəbləri, tarixi və şəraiti, onun əhəmiyyəti və qanunun yazılması zamanı rəhbər tutulan mənbələr qeyd olunmaqla bərabər, xaçpərəst məhkəmələrinin yaradılmasının zəruriliyi, məhkəmə quruluşu və mühakimə icraatının bəzi məsələləri əks etdirilmişdir, Burada ədalət mühakiməsinin ilahi qanunlara uyğun olaraq aparılmasından, məhkəmə işinin ruhanilər tərəfindən həyata keçirilməsinin vacibliyindən, hakimlərə, ittihamçılara, şahidlərə qarşı irəli sürülən tələblərdən, xaçpərəstlərin yalnız öz məhkəmələrinə müraciət etmələrinin, məhkəmənin kollegial şəkildə aparılmasının, yalançı şahidliyə yol verilməməsinin labüdlüyündən bəhs edilir. Xüsusən də şahidlərə qarşı irəli sürülən tələblərlə əlaqədar qeyd olunurdu *ki*, şahid kişi cinsindən, azı iki və ya üç nəfər əməli-saleh, həddi-buluğa, yeni 25 yaşına çatmış xaçpərəst olmalıdır. Qadınların sərbəst şahidliyi yolverilməz sayılır, lakin köməkçi şahid kimi iki qadının bir kişi şahidini əvəz etməsinə və yalnız yetkinlik yaşına çatdığı və əxlaqi təmiz olduğu halda icazə verilə bilərdi. Məhkəmədə andıçmə qaydası müəyyən edilir və bu zaman iki növ anddan təsdiq və inkar andından istifadə olunması nəzərdə tutulurdu Az əhəmiyyətli işlərdə and içilməsinə yol verilmirdi. İddia məbləğinin yüksək olduğu mübahisələrdə isə and içilməsində tələskənliyə yol verilməsi və işin adsız yoluna

qoyulmasında səy göstərilməsi tələb olunurdu. Yalandan andıçməyə görə kilsə xeyrinə işləməkdən tutmuş beş ilə kimi həbsə salınmaya kimi cəzalar müəyyən edilmişdi. Rahiblərin and içməsi, ümumiyyətlə, qadağan olunur və onlar belə hala yol verdikdə daha ağır cəzaya məruz qalırdılar.

Qanunnamənin ikinci hissəsi, yəni kilsə qanunları 124 maddədən dədən ibarət idi. Bu müddəalarda kilsə təşkilati və həyatı, ər-arvad və ailə münasibətləri, qeyri-xristianlarla münasibət, ölüm və xəsarət yetirmə, kilsə, əxlaq, nikah münasibətləri, vərəsəlik və əmlak bölgüsü məsələləri əks etdirilmişdir. Burada da ilkin olaraq yenə də məhkəmə quruluşu məsələlərinə müraciət olunur, məhkəmənin tərkibinin hakim və katibdən ibarət müəyyən edilməsi onların gəlir mənbəyinin göstərilməsi daha sonra kilsənin mühüm işlərini həyata keçirən, qanunçuluğu təbliğ edən kilsə xadimlərinin hüquq və vəzifələri, eləcə də məsuliyyətinin aydınlaşdırılması ön plana çəkilir.

İkinci hissəyə daxil olan müddəaları araşdırarkən mülki hüquq xüsusilə mülkiyyət və vərəsəlik hüququ, ailə hüququ, cinayət hüququ ilə bağlı çoxsaylı normalara təsadüf edilir. Mülkiyyət hüququnun iki formasını kilsə mülkiyyətini və xüsusi mülkiyyəti önə çəkən kilsə qanunları onların üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını ətraflı şərh edir. Kilsə əmlakı toxunulmaz hesab edilir və onun üzərindəki sərəncam hüququnun yalnız yepiskopa məxsus olduğu bildirilir. Qeyd edilir ki, kilsə əmlakı bütün kilsə xidmətçilərinin istehlakına sərf olunmalıdır. Kilsəyə məxsus mülkiyyətin alqı-satqısı, mənimsənilməsi qadağan edilir və ümumilikdə bu mülkiyyətin mühafizəsi qanuni əsaslarla - müxtəlif səpgili qadağaların və cəzaların müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Kilsə xadimlərinin özlərinin əmlakı ilə bağlı məsələyə toxunan qanunverici onların evlərinin alqı-satqısı zamanı ruhanilərin üstün olmaq hüququnu qeyd edir və göstərir ki, kilsə xadimi onu başqasına da sata bilər, kilsə tərəfindən verilmiş torpaq isə kilsənin daimi mülkiyyəti olduğuna görə özgəninkiləşdirilə bilməz. Burada, həmçinin xüsusi mülkiyyətə aid olan əmlakın istifadəsi və onun üzərində sərəncam verilməsi, müəyyən hallarda ailə daxilində əmlakın bölüşdürülməsi məsələləri də öz əksini tapmışdır.

Vərəsəlik normalarının əks etdirildiyi müddəalarda əmlakın qanun əsasında və vəsiyyət üzrə miras olaraq bölüşdürülməsi qeyd olunur. Bununla əlaqədar bir

sıra səciyyəvi cəhətlər diqqəti cəlb edir. Kişinin övladı olmayan qadından miras payı almasına yol verilmir, əksinə belə qadının kişidən təsərrüfatı idarə etmək məqsədilə cüzi miqdarda miras ala bilməsi nəzərdə tutulurdu. Uşaqları olduğu təqdirdə hər iki tərəf, yəni ər və arvad bir-birindən miras ala bilərdi. Ər və arvad uzun müddət bir yerdə yaşamışdırlarsa larin ölüm xərci də birgə əmlaklarından götürülməli idi Ruhnələrin daşınmaz əmlakı özlərindən sonra kilsədə rütbə daşıyan qohumlarına verilməli idi Onların daşınar əmlakı isə əsas varisləri övladları hesab olunsa da, vəsiyyətnamə əsasında hər kəsə verilə bilərdi. Qadının əri vəfat etdikdən sonra əri tərəfindən nikah vaxtı ona verilmiş müəyyən haqqın, habelə özü ilə gətirdiyi əmlakını qadına qaytarılması nəzərinçə tutulur. qadının özü vəfat etdiyi və övladlarının olmadığı hallarda onun payı valideynlərinə qaytarılırdı Ata evindən qadının gətirdiyi əmlak artım verdiyi nalda (məsələn, mal-qara artımı), nəmin artım hər iki tərəfə məxsus l olduğundan bölüşdürülməsi mümkün sayılır və kişinin öz payına düşən artıma vəsiyyət etmə haqqı tanınırdı.

«Kilsə qanunları»nda ən geniş yer tutan müddəalar ailə və nikah münasibətləri ilə bağlıdır. «Qanunnamə»>də ailə xristian dininin özəyi kimi qəbul edilir və onun kənar təsirlərdən, xüsusilə də digər dinlərin təsir dairəsindən kənar saxlanılmasına səy göstərilirdi. Nikahın bağlanılma şərtlərini açıqlayan qanun, ilk növbədə, tərəflərin eyni dinə mənsub olmasını, yetkinlik yaşına çatmanı və kişinin qadından yaşca böyük olmasını (bu, əsasən fizioloji deyil, mənəvi amillərlə əlaqələndirilirdi), tam sağlam olmasını (keçici və ya zöhrəvi xəstəlik keçirən, uşaqbaz, heyvanlara meyl edən şəxslər özlərini islah edənə qədər nikaha girə bilməzdilər, digər tərəfdən ekzema xəstəliyi daşıyan, şikəst, lal, kar. korların nikah münasibətinə girməsi ya tam qadağan edilir, ya da məhdudlaşdırılırdı), yaxın qan qohumluğu olan şəxslərin nikah bağlaya bilməməsini, yalnız beşinci qohumluq dərəcəsindən başlayaraq nikah münasibətlərinə daxil olmanın mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu. Qadının əri evində xəstələndiyi və ya şikəst olduğu halda, kişi onun sağlığı dövründə yenidən evlənməməli idi. Əksinə, qadının atası evində xəstə olub, bunu gizlətdiyi sonradan məlum otardisa, o zaman onun sağalma müddətinin gözlənilib-gözlənilməməsi kişidən asılı idi. Gözləmə müddəti yeddi il müəyyən olunurdu.

Əsir düşmüş ər və ya arvad da yeddi il müddətində geriye qayıtmadıqda, bu müddətin başa çatmasından sonra ər və ya arvad evlənə bilərdi.

Bu hissədə nəzəri cəlb edən məqamlardan biri xaçpərəstin öz qızını heç bir vəchlə başqa dindən olan şəxsə verməməsinin nəzərdə tutulmasıdır. Həmin müddəaya görə, başqa dinə mənsub olan şəxsə qızını verməklə xaçpərəstin özü də dinini itirmiş olurdu və belə şəxslər «vicdan məhkəməsi» qarşısında cavab verəcəkləri ilə təhdid edilirdilər. Ailə -nikah münasibətlərində belə bir yasağın mövcudluğu sonradan islamı qəbul etməmiş alban xristianlarının ermənilərlə yaxınlaşmasına, nəhayət, assimilyasiyaya uğramasına, öz milli və etnik qardaşları olan azərbaycanlılardan uzaq düşməsinə gətirib çıxarmışdı.

"Qanunnamə»nin bu hissəsində nikahın pozulmasının müxtəlif növlərinə rast gəlinir. Bunların içərisində ər və ya arvadın dindən dönməsi, kişinin evlənmə vaxtı arvadının bəkarətini ala bilməməsi (bu zaman kişi qadının gətirdiyi bütün əmlakı geri qaytarmalı, qadın isə yenidən ərə getmək istədikdə hökmən ilk razılığını almalı idi), qadının əxlaqsızlıq etməsi, qadının övladının olmaması, ərini atıb başqasına ərə getməsi və s. kimi hallar qeyd olunur. Eyni zamanda qadının da müəyyən hallarda öz təşəbbüsü ilə kişidən boşana bilməsi müəyyən edilirdi. Belə ki, qeyd olunduğu kimi dindən dönmüş, əsirlikdən yeddi il ərzində qayıtmamış kişilərdən boşanma hüququ olmaqla yanaşı, kişinin uşaqbazlığa, heyvanlara, dinsizliyə meyl hallarında, habelə kişi qadını döydükdə, incitdikdə (bununla bağlı kişiye cəza verildikdən sonra, o yenə də belə hallara yol verərsə), ailəsini atıb getdikdə də qadının boşanma hüququ nəzərdə tutulurdu.

Qanunun ikinci hissəsində cinayət və cəza məsələlərinə də geniş yer ayrılır. Cinayətlərin din əleyhinə, şəxsiyyət, əmlak əleyhinə, ailə münasibətlərindən yaranan, əxlaq cinayətləri kimi kateqoriyaları mövcud idi. Din əleyhinə cinayətlərə dindən dönmə, yeni xaçpərəstlərin başqa dini qəbul etməsi, peyğəmbərin, yəni İsanın təhqir edilməsi, rahiblər tərəfindən dini vəzifələrin icrası zamanı sui-istifadə hallarına yol verilməsi və ya dini vəzifələrin kobud şəkildə pozulması aid edilir. Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərə əsasən adamöldürmə və bədənə xəsarət yetirmə cinayətlərini aid etmək olar ki bunların da içərisində uşağın ananın özü tərəfindən və ya başqa şəxs tərəfindən öldürülməsi, «qeyri-iradi adamöldürmə» adlanan zəruri müdafiə həddini

aşmamaqla adamöldürmə, özünə qəsd etmə, ruhi həyəcan və ya ağılsızlıq vəziyyətində adamöldürmə, qəsdən, ehtiyatsızlıqdan və ya qarışıq üsulla (yəni öldürənin öz əməlini qəsdən etməsi, lakin nəticəsini irəlicədən görməməsi) adamöldürmə ictimai hallara (bütün bunlar adamöldürmənin növləri kimi dövlət üsulları kimi qiymətləndirilirdi) rast gəlinirdi. Əmlak cinayətləri kimi qanunun bu hissəsində kilsə əmlakının oğurlanması mənimsənilməsi və ya israf edilməsi, xüsusilə də kilsə və onun ətraf torpaqlarının mənimsənilməsi göstərilir

Ailə münasibətlərindən yaranan cinayətlərin dairəsi daha genişdir. Buraya yaxın qohumlarla beşinci qohumluq dərəcəsi aşağı olmaqla nikah kəsdirmə və belə nikahın kəsilməsi, yetkinlik yaşına çatmamışların nikahını kəsdirmə, ərli qadınla əxlaqın münasibətə girmə, dul qadınla onu evlənmə ilə aldadaraq belə münasibətdə olma, bakirə qızın zorlanması, qızla nişanlanmadan cinsi əlaqədə olma, əxlaqsız yola düşmüş qadının əri tərəfindən öldürülməsi, əsassız olaraq qadınını öldürmə, kişi tərəfindən qadınının döyülməsi və ya incidilməsi, qızın qaçırılması (bu halda valideynlərin razılığı ilə evlənməyə icazə verilirdi, lakin qız evlənməyə razı olmadıqda, onun valideynlərinə qızı almaq müqabilində başlıq verilməsi, oğlan tərəfi razı olmadığı halda isə, cəza, yəni ikiqat məbləğdə başlıq müəyyən edilirdi), kişinin öz ailəsini atıb getməsi, əsir düşmüş ərini və ya arvadını yeddi il gözləmədən nikaha daxil olma və s. kimi əməllə aid edilir. Nəhayət, əxlaq cinayətləri adı altında burada əks olunan əxlaqsızlıq, uşaqbazlıq, heyvanlara meyl etmə kimi əməlləri göstərmək olar.

«Kilsə qanunları»nda cəza sistemi olduqca müxtəlif sanksiyalar yığnağından ibarət şəkildə əks etdirilmişdir. Daha çox tətbiq edilən cəzaların içərisində əvəzin ödənilməsi (bəzən bir neçə qat artıq olmaqla), ruhani rütbələrindən məhrum olunma, qan bahası daşqalaq edilib öldürülmə, kilsə qapısında dua etmək, məcburi olaraq kilsəyə xidmətə göndərmə, yoxsulların xeyrinə cərimə, kilsə xeyrinə cərimə, bədən cəzası əmlakın hamısının və ya bir hissəsinin müsadirə edilərək yoxsullara paylanması adi qaydada ölüm cəzası və s.-ni qeyd etmək olar.

Cəzaların əksəriyyəti səciyyəvi xarakter daşıyırdı və əsasən, cinayətlərin subyektlərindən, cinayət əməllərinin törədilmə xüsusiyyətlərindən, şəraitdən. əməlin növündən, ağırlıq dərəcəsi və s. kimi amillərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir və təyin edilirdi. Belə ki, əxlaq cinayətlərinin subyekt qeyri xristian olduqda, onların

cinsiyyət üzvünün kəsilməsi, xristian olduqda isə ödənc verilmə yolu ilə cəzalandırılırdılar və yaxud da uşağın ananın özü tərəfindən və ya başqa şəxs tərəfindən öldürülməsindən asılı olaraq peşmançılıq çəkənlərə kilsədə xidmət etmə cəzası belə hissi keçirməyənlərə isə ölüm cəzasının təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Özünə qəsd etmənin səbəbləri araşdırılarkən bunun ağılsızlıq üzündənmi, yaxud başqa şəxslərin zorakılığı ucbatındanmi edildiyinin müəyyənləşdirilməsi zəruri hesab olunurdu. Qəsdən, heç bir səbəb olmadan özünü öldürməyi qanun dəlilik kimi qiymətləndirir, həmin şəxsin ölümündən sonra liturgiya tətbiq edilirdi. Zəruri müdafiə həddində adam Öldürmüş adı şəxslər məsuliyyətə cəlb olunmasalar da, belə hala yol verən kilsə xadimi rütbəsindən məhrum edilirdi. Çünki ölüm qarşısında belə ruhanilərin nəinki insan hətta heyvan öldürməsi yolverilməz sayılırdı.

«Kilsə qanunları» hissəsində mahiyyət etibarilə bütün cəmiyyətlər üçün mənfəət kimi qarşılanacaq müddəalar da az deyildir. Belə ki, orada qeyd olunduğu kimi öküzün, yeni heyvanın kimisə vurub öldürdüyü halda, onun sahibinə cəza vermək şərti ilə heyvanın özünün də daşqalaq edilib öldürülməsi nəzərdə tutulur Ağacdən bir adam düşüb öldüyü halda həmin ağacın kəsilməsi labüd sayılır. Eyni zamanda kilsənin damından kiminsə düşüb ölməsi və ya kilsə binasından daş düşüb kiminsə ölümünə səbəb olması halında, kilsənin məsuliyyət daşması istisna edilir. «Qanunnamə»yə görə quduzlaşmış heyvanlar müalicə olunma bilmədikdə g kəsilərək onların ətinin dinsizlərə (xaçpərəst olmayanlara) satılması, əldə edilən pulun kasıblara paylanması nəzərdə tutulsa da, bu normaın xəstəliyin yayılmasına gətirib çıxaracağı nəzərə alınmamışdı. Müsəlman hüququ üçün isə bu qəbildən olan normalar heç təsəvvürə də gətirəcək dərəcədə də deyildi.

«Qanunnamə»nin bu hissəsində bütün qaydalar qəti müəyyənləşdirilməyib, analogiyaya yol verilir. Bir çox müddələrin məzmununda bu özünü daha qabarıq bürüzə verir. Həmin müddələrdə qərarın ümumi məzmunu və təyin edilməli cəza müəyyən edilərsə də, onun həddi konkretləşdirilmir, bu məhkəmənin öhdəsinə buraxılır. Bəzi maddələr isə şərh xarakteri daşıyır, əvvəlki maddələrdə verilmiş normalar konkretləşdirilir, müəyyən hala tətbiq edilməsi qaydası göstərilir. Belə ki, 75-ci maddədə ər-arvadlıq) münasibətindən məhrum olmaq hüququndan məhrum olan kişinin arvadını boşama hüququnun olub-olmaması məsələsi əks etdirilmişdir. Halbuki 5-ci maddə də eyni məzmun və mahiyyət daşıyır. Buna bənzər digər maddələri də qeyd etmək olar.

«Qanunnamə»nin «Dünyəvi qanunlar» adlanan üçüncü hissə 130 maddədən ibarət olub, müxtəlif ictimai münasibətləri tənzimləyirlər. Bunları müəyyən qruplaşmalara - hakimlər və ədalət mühakiməsi ilə bağlı, kəndlilər və xidmətlər barədə, şəxsə xəsarət yetirmə və ölüm haqqında, təbii və milli sərvətlər haqqında, təhqirlə bağlı, oğurluq, quldurluq, dələduzluq cinayətləri haqqında, qullar barədə, ticarət və mülki münasibətlər haqqında, vərəsəliklə, adətlər və digər məsələlərlə bağlı müddəaların əks etdirildiyi bölmələrə ayırmaq olar.

Qanunun bu hissəsində dünyəvi məhkəmələr barədə məlumat verilərsə də, yenə də əsas mühakimənin dini məhkəmələr tərəfindən aparıldığı önə çəkilir. Dünyəvi məhkəmələrin başında hökmdarlar və onların vassalları olan knyazlar dururdular. Digər funksiyalarla yanaşı, dünyəvi məhkəmə funksiyaları da irsən keçirdi. Lakin hökmdarın və knyazın varisi olmadıqda, mütləq xristian dininə etiqad edən digər şəxs bu funksiyaları daşımalı idi. Hökmdarların tabeliyində olanlarla rəftarı, müharibə qaydaları ilə yanaşı, onların məhkəmə fəaliyyəti də bu hissədə əks etdirilir. Mühakimənin ədalətli şəkildə aparılması, qanun pozuntusuna yol verilməməsi, ədalətsiz qərarlara görə hakimlərin özlərinin də iki və ya üç iştirakı ilə mühakimə olunması və s. qisim prinsipli xarakterli normalar müəyyən edilmişdi.

«Dünyəvi qanunlar» hissəsinin böyük bir qismini mülki münasibətlərini özündə əks etdirən normalar təşkil edir. Mülki- hüquqi münasibətlərin subyektlərinin, ümumilikdə isə mülki cəmiyyətin üzvlərinin hüquqi statusu məsələlərini işıqlandıran qanunverici bunları iki böyük qrupa bölürdü. Bunlardan birincisi imtiyazlılar hökmdar, knyaz və ağalar, ikincisi isə imtiyazsızlar - azad statuslu (şəxsən azad olsalar da, öz ağalarından yalnız torpaqdan və sudan istifadəyə görə asılı idilər) və təhkimli həmçinin şəhər əhlinin uşağı və orta təbəqələri idi. Torpaq sahiblərinin özündən asılı kəndlini qanundan artıq işlədərək onu xəsarət yetirdiyi halda məsuliyyət daşdığı qeyd edən qanunun bu norması artıq əmək münasibətlərinə də qismən müdaxiləni nəzərdə tutur və «iş vaxtından əlavə işlər» anlayışını doyası ilə təsdiq edir. Digər tərəfdən torpaq sahibinin öz şəxsi mənfəəti üçün özündən asılı olan şəxsi, ya Kəndlisini, ya da kənar şəxsi müəyyən pul müqabilində təhlükəli işə göndərdiyi və həmin işin təhlükəli olduğunu ona bildirmədiyi təqdirdə, bu zaman həmin şəxsin vəfatı ilə əlaqədar məsuliyyət daşımalı olduğu nəzərdə tutulur. Sahibkar üçün nə hansı bir işi görənlərin, çobanın, digər maddəli işçilərin əmək haqqı ədalətlə ödənilməsi, onların iş gördüyü zaman ölümü və ya

bədən xəsarəti aldığı hallarda bəmin sahibkarı məsuliyyət daşmalı. habelə onlar üçün müavinət ödəməli olduğu qeyd edilirdi.

Mülkiyyət hüququnun formaları qismində bu hissədə, əsasən, xüsusi mülkiyyətin üzərində dayanılır. Bütün torpaqların hökmdar və knyazlara mənsub olduğu baxımından təbii sərvətlərin də, tapıntıların da onlara məxsusluğu qanunla rəsmiləşdirilir. Konkret öhdəliklərdən yaranan münasibətləri tənzimləyən normalarda bir sıra müqavilə növləri - alqı-satqı. borc. icarə, saxlama müqavilələri və onların xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsi zamanı tərəflərin razılığından əlavə satanın varislərinin razılığı olmalı, əqd kilsədə təsdiqlənməli, əks təqdirdə isə etibarsız hesab edilərək, alınmış əşyalar geri qaytarılmalı idi. Satıcı satdığı bütün əşyaların, o cümlədən mal-qaranın, arı pətəyinin və s. keyfiyyəti üçün sonradan baş verə biləcək mübahisələrin olmaması naminə and içməli və onların keyfiyyətini yoxlatdırmalı idi. Satın alınmış torpağın, evin, dəyirmanın yeddi ildən az olmayan bir müddətə özgenkiləşdirilməsi nəzərdə tutulur və ilk sahibinin həmin müddətdə onları geri qaytarmaq hüququ müəyyən edilirdi. Ticarət qaydalarının knyazlar tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və ən çox istifadə olunan ərzaqlarının qiymətlərinin məhsuldan asılı olaraq yalnız hökmdar tərəfindən artırıla bilməsi nəzərdə tutulurdu.

Borc müqaviləsi zamanı sələm alınma qadağan edilir, bunun əvəzində girovun qoyulması nəzərdə tutulur və borclunun yalnız sərmayəni, ona verilən pulu qaytarması tələb olunurdu. Borc qaytanladığı halda girov predmetinin sahibinə verilməsi, borcun tam qaytarılmadığı naldə isə əmlakın bir hissəsi satılaraq borca hesablanma bilməsi müəyyənləşdirilirdi. Alt paltarının girov qoyulması qadağan edilirdi, icarə müqaviləsinin şərtlərindən biri icarə haqqının (məs., dəyirman icarəyə götürülərkən) şahidlərin iştirakı və verilməsi idi və bu müqavilədən yaranan öhdəliklərin təmini ilə əlaqədar mübahisə ortaya çıxdığı balda, tərəflərlə yanaşı, şahidlərin də məsuliyyəti onların təqsirindən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Hər hansı şəxs mal heyvanı, öküzü, atı işlətmək məqsədilə kiməsə icarəyə verdiyi halda onların zərər toxundurması üçün keyfiyyətləri barədə həmin şəxsə məlumat verməli idi. Şaxlama müqaviləsinin xüsusiyyətləri də göstərilir və qeyd edilir ki, lanmağa verilmiş əmlak itdiyi təqdirdə, həmin əmlak dəyərində əvəzi ödənilməlidir. Belə qayda icarəyə, müvəqqəti istifadəyə götürülmüş əmlakın yoxa çıxdığı hallara

da şamil olunurdu. Mülki hüquqa dair müddəaların bir qismi də mülkiyyət hüququnun müdafiəsinə mülki-hüquqi zərərin ödənilməsinə həsr edilmişdir. Məsələn, birinin heyvanının (öküzünün) başqasınınkini vurub öldürdüyü və ya qazılmış çökəyə mal-qaranın düşüb tələf olmasına görə zərərin tam ödənilməsi nəzərdə tutulurdu. Ustaların vurduğu zərəre görə sifarişi qarşısında məsuliyyət daşıyır. materialın xarab olmasının (yəni təsadüfi tələf olma riski), yanğın baş verməsinin də məsuliyyəti onların üzərinə düşürdü ümumiyyətlə isə yanğının baş verməsinin səbəbkarı olmuş şəxsin yanmış əmlakın məbləğini ikiqat həcmdə ödəməsi tələb olunurdu. Bunlarla yanaşı, başqasının əmlakına zərər vurulması və ödənilməsinin digər qaydaları da nəzərdə tutulurdu.

«Qanunnamə»nin bu hissəsində vərəsəlik hüququna dair normalar da əks etdirilmişdir. Burada müsəlman hüququnun təsiri açıq-aşkar hiss olunmaqdadır. Burada da mərhumun kişi cinsiyyətindən olan varislərinə üstünlük verilir və onlar birinci dərəcəli varislər (oğul olmadıqda evdə olan qızlar tam varis hesab olunur, ərə getmiş qızın isə yarım pay alması nəzərdə tutulurdu) sayılırdılar. Kiçik oğulun böyük oğuldan üstün tutulması, tabe olmayan oğulun isə mirasdan məhrum edilə bilməsi müəyyən olunurdu. Varislik üzrə bütün qohumlar dərəcələrə bölünür və bu dərəcələr olanların yalnız özündən əvvəlki dərəcədə olan varisin olmaması ilə əlaqədar miras payını ala biləsi nəzərdə tutulurdu. Məsələn, qızlar və oğullar mövcud olduqda, başqalarının varisliyi istisna olunurdu. Ailə qurduğu andan hər bir oğulun atasından ayrıla bilməsi və əmlak bölgüsünün aparılması müəyyən edilsə də, bu vərəsəlik bölgüsü zamanı heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Belə ki, miras bölünərkən birinci oğula üstünlük verilir, ev adətən kiçik oğluna saxlanılır, lakin bu halda da atanın yerini tutmağa kimin daha layiq olması nəzərə alınır. Uşaq doğulma anından varis hesab olunurdu Psixi və əqli qüsurları olanlara qəyyumların təyin olunması və onların əmlakını idarə etməsi müəyyən olunurdu.

Dünyəvi qanunlarda vəsiyyətnamə üzrə vərəsəliyin əsaslarına da toxunulur və qeyd edilirdi ki, xəstələnmiş şəxs üç gün ərzində kilsə xadimini çağırmalı, üç şahidin iştirakı ilə öz əmlakı, evi, dəfn olunması ilə bağlı istəyini bildirməklə, vəsiyyətnamə tərtib edərək özünə varis təyin etməli idi. Sağaldığı halda həmin şəxsin öz vəsiyyətnaməsini tam ləğv etmək və ya dəyişdirmək hüququ müəyyən

edilmişdi. Qanuna görə atanın öz övladlarını, övladların isə valideynlər qocaldıqda onları saxlamaq vəzifəsi nəzərdə tutulurdu.

«Qanunnamə»nin bu hissəsində də cinayət və caza məsələləri ətraflı şərh edilmişdir. Burada dövləti cinayətləri, din, əxlaq, ailə və nikah əleyhinə cinayətləri, əmlak cinayətlərini və şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətləri fərqləndirmək olar.

SUAL 2. XIII-XV əsrlərdə Azərbaycan hüququ.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda əsas hüquq mənbəyi qismində müsəlman hüququ çıxış etsə də, ilkin mərhələdə onun normaları, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, monqol-patrlarxal feodal hüquqi ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərirdi. Yəni, Elxanilər dövlətinin fəaliyyətinin ilk çağlarında köçəri monqollar və monqol aristokratiyası Çingiz-xanın Yasası əsasında hərəkət edir, bütün idarəetmə və təsərrüfat-məişət məsələləri, mülki və ailə-nikah münasibətləri bu qanunun göstərişlərinə uyğun olaraq tənzimlənirdi. Monqol feodal-patrlarxal hüququnun toplusu kimi xarakterizə edilən Böyük Yasanı XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan feodal hüququnun mənbələrindən biri hesab etmək olar.

Məlumdur ki, monqollar *Çingiz* nan tərəfindən birləşdirilənə qədər Yasa adlandırılan qəbilə adətlərinə rəğmən həyat sürürdülər. Əldə olan məlumatlara görə, Çingiz xan 1206-cı ildə monqol əyarlərinin qurultayında ali monqol xanı, yeni xaqan elan edildikdən sonra, onun göstərişinə əsasən qanunlar məcmuəsi tərtib edilmiş və bu toplu "Böyük Yasa" adını almışdı. Yasama tərtib edilməsi zamanı onun əsasını qəbilə-icma quruluşunun mərhələsində monqolların içərisində qüvvədə olan, *Çingiz xanın* vaxtında formalaşmaqda olan feodal-patrlarxal cəmiyyətinin tələblərinə uyğunlaşdırılan adətlər təşkil etmişdir. Hüquqi göstərişlərdən başqa Yasa, həm də varislər üçün Çingsiz xanın müxtəlif məsləhətlərini, o cümlədən öyüd-nəsihətini bildiren normalarla zəngin olmuşdur. Ümumiyyətlə, burada mənəvi-etik, dini normalarla hüquq normaları üzvi surətdə çulğalanmışdır.

Çingiz xanın Yasası metal lövhələrdə cızılmışdı və o hər dəfə yeni xan seçilərkən ucadan səsləndirilirdi. Yasanın tam mətni dövrümüzə qədər gəlib

çatmamışdır. Yazılmamış və köçürülməmiş Yasa şifahi olaraq nəsildən nəsle ötürülmüşdür. Bizə məlum olan 33 fraqmentdən əksəriyyəti cinayət hüquq normalarını ehtiva edir. Onlardan yalnız ikisi mülki hüquqi məsələlərə həsr edilmişdir. Ayrı-ayrı fraqmentlərdə ordunun təşkili, ona rəhbərlik haqqında, dövlət başçısının-böyük xanın bəylərlə-feodallarla qarşılıqlı münasibətləri barədə danışılır. Hüquqi normalardan əlavə, Çingiz xanın müxtəlif məsələlərə dair» o cümlədən nəsihət xarakterli qərarları və göstərişləri Yasaya daxil edilmişdi ki, bunlardan da on üçü bizə məlumdur. Onların içərisində od üstündən, süfrə üstündən tullanmaq, axan suda yuyunmaq və ya paltar yumaq və s. kimi qadağaları nəzərdə tutan normalar var idi.

Dünyəvi qanunvericiliyin inkişafı. Qazan xanın fərmanlarının hüquqi xarakteristikası. Elxanilər dövlətinin nəinki ictimai və dövlət quruluşu. həm də hüququ özündən əvvəlki dövlətlərin hüququndan bəhrələnmişdi. Ona görə ki, istər əvvəlki dövrlərdə. istərsə də Elxanilər dövlətində hökmdar fərmanlarının, təbəqələrin əksəriyyəti müsəlman hüququnun normaları əsasında qəbul edilir və bu normalar fiqhın ümumi prinsipləri çərçivəsində müəyyən dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu. Digər tərəfdən həmin fərman və təliqələr dövlət hakimiyyətini təmsil edənlər tərəfindən verildiyi üçün dünyəvi qanunvericilik sistemini təşkil edirdi.

Elxanilər dövründə Azərbaycan ərazisində ictimai, sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətlərin inkişafına təsir göstərən amillərin içərisində bu dövrdə ayrı-ayrı dövlət başçıları tərəfindən verilən müxtəlif səpgili fərmanlar, eləcə də dövlətdə mühüm vəzifələr tutmuş şəxslər tərəfindən tərtib edilən qanunnamələr, traktatlar, təliqələr mühüm yer tutur.

Monqollar mədəniyyətə də yerli əhalidən aşağı olduğundan qısa bir müddətdə dini, daha sonra isə milli cəhətdən assimilyasiya olunaraq yerli əhaliyə qovuşmuş, başlıca olaraq türkləşmişdir. Qazan xanın islam dinini və hüququnu dərinlən bilməsi və ardı-arası kəsilmədən Çingiz Yasası ilə tənzimləmə bilməyəcək ictimai münasibətlərlə qarşılaşması da onu islam dinini qəbul etməyə sova etmişdi Hicri 694-cü ilin şaban ayının əvvəllərində (1295-ci ilin II yarısı) hökmdar da daxil olmaqla bütün əmirlərin islam dinini qəbul etməsi ilə Elxanilər dövlətində yeni dövr - islahatlar dövrü başlandı.

İslam dini qəbul edildikdən sonra məşədilərin, mədrəsələrin, dini sitayiş yerlərinin tikilməsinə dair qərarlar verilmişdi. Hökmdarın özü də müsəlman üləması və yerli əhalinin xoşuna gəlmək üçün dini ayinləri icra etməyə başlamış, monqol əyanlarını da islam qaydalarına uyğun hərəkət etməyə vadar etmişdi. Yerli əhaliyə və feodallara arxalanmağa təşəbbüs Qazan xandan əvvəl Hülakü xanın oğlu Təkudər tərəfindən də göstərilmiş və o da islam dinini qəbul edərək özünü Əhməd adlandırmış, lakin hakimiyyəti uzun sürməmiş və əsaslı islahatlar keçirməyə müvəffəq olmamışdı.

Qazan xan islahatları müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Qazan xan islahatlarının tənzim etdiyi münasibətlər sistem baxımından aşağıdakı bölgüyə ayrıla bilər: İslam dininin qəbulu və möhkəmləndirilməsi barədə qanunvericilik; hərbi iş və qoşun saxlanılmasına dair qanunvericilik; təsərrüfat iqtisadiyyatının idarə edilməsi barədə qanunvericilik, torpaq və rəiyyətin hüquqları barədə qanunvericilik; ticarət-maliyyə qaydaları barədə qanunvericilik; saraydaxili idarəçilik barədə qanunvericilik; daxili qayda-qanunlara əməl edilməsi sahəsində qanunvericilik; ədalət mühakiməsi və mülkiyyət tələbləri haqda qanunvericilik.

İlkin olaraq islam dininin qəbulu haqqında 16 iyul 1295-ci ildə fərman verilmiş, islam dövlət dini dan olunmuş, monqollar kütləvi şəkildə islama keçmişdilər 1300-cü ildə «Məhkəmə haqqında», «Qazı rütbəsinin verilməsi haqqında», «Dələduzluğun və əsasız iddiaların qarşısının alınması, habelə girovsuz borc alarılar, digər borclular tərəfindən əhdi pozma hallarının aradan qaldırılması haqqında» fərmanlarla məhkəmə-istintaq islahatı, həmçinin «İslam hökmdarının qazılara, şeyxlərə, zahidlərə, alimlərə və mömin şəxslərə təlimatları haqqında» fərmanla müxtəlif məsələləri əhatə edən islahat həyata keçirilir. Məhkəmə islahatı ilə əvvəllər mövcud olmuş qayda - məhkəmə hakimi vəzifələrinin otkupa (iltizama) verilməsi qaydası ləğv olunurdu.

Əlahiddə fərmanla torpaq mülklərinin alqı-satqısı üçün xı»ust qayda müəyyən edilmişdi. Həmin qaydaya əsasən torpağın alqı-satqısı zamanı satıcı və alıcının ləkələnmiş şahidlərlə, zəruri sənədlərlə birlikdə qazının yanına gəlməsi tələb olunurdu. Satıcı satılan torpaq sahəsinə olan hüququnu müvafiq sənədlərinin vasitəsilə sübuta yetirməli, sənəd olmadıqda isə yazılı şəkildə mülkə olan hüququnu izhar etməli, şahidlər də eyni qaydada, yeni yazılı formada öz

ifadələrini verməli, qazı isə bölün bunları təsdiq etməli idi. Bu qaydanı pozaraq girov qoyulan və ya vəsiyyət edilən. ha« belə artıq satılmış mülkləri yenidən satmaq istəyən şəxsləri təhqiramiz cəzalar gözləyirdi. Belə ki, həmin şəxslərin saqqalı qırxılır, eşşəyə tərsinə mindirilərək həmin ərazidə gəzdirilirdi. Qazılar tərəfindən belə qaydanın pozuntusuna yol verildikdə, onlara tutduğu vəzifədən azad edilməsi, həm onun, həm də tərəflərin carılandırılması nəzərdə tutulurdu.

30 illik müddəti olan işlər üzrə iddiaların etibarsız hesab edilməsi haqqında fərmanla bu müddətdən sonra mülkiyyətin hər hansı növü üzrə mübahisələr yolverilməz elan olunurdu. Müxtəlif məsələlərlə məhkəmə qərarlarının konkret formalarının tərtib edilməsi haqqında fərmanda həmin sənədlərin yığılaraq ümumiləşdirilməsi və hakimlər tərəfindən rəhbər tutulması üçün yerlərə göndərilməsi müəyyən olunurdu.

Torpaq mülkiyyətinin formaları və təmini ilə bağlı islahatlar əkinçilik məsələlərini, torpaqların bütün ölkə ərazisində yenidən bölüşdürülməsi prosesini əks etdirirdi. Bununla yanaşı, "Qoşuna iqta paylanması haqqında», «Xam torpaqların becərilməsi və məskunlaşdırılması haqqında" fərmanlar verilmiş və burada işğalçıların, eləcə də yerli məmurların orta təbəqələrinin yaşayışının zəruri vasitələrlə təmin edilməsi məqsədi güdüürdü.

Dövlət məmurlarının özbaşınalığının və vəzifələrindən sui-istifadə hallarının məhdudlaşdırılması hallarını, habelə maliyyə və vergi münasibətlərini tənzimləyən fərmanlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunların içərisində «Yarlıq və payzların verilməsi işində ciddi qaydanın gözlənilməsi haqqında», «Ulağın (yam vergisi – X.İ.) ləğv edilməsi, çaparların sayının ixtisara salınması və onlar tərəfindən əhalinin sıxışdırılmasının qadağan edilməsi», «Dövlətin bütün ərazilərində çaparlar üçün dayanacaq məntəqələrinin tikilməsi buyruğunun verilməsi və hakimlərə, digər məmurlara .şəxsi evlərdə qalmasının qadağan edilməsi haqqında», saray idarəçiliyi vergi, ordu, rabitə islahatlarının əsasında duran digər fərmanlar dövlət idarəçiliyinin möhkəmləndirilməsi, ictimai-siyasi və hüquqi həyatın yaxşılaşdırılması baxımından əlverişli şərait yaratmışdı.

Qazan xan rəiyyətin döyüşçülər və feodallar tərəfindən sıxışdırılmasının qarşısını almaq üçün vergiləri azaltmaqla yanaşı onlara qarşı haqsızlıq edilməsi hallarının aradan qaldırılmasına göstəriş vermişdi. Rəiyyətlərin əmlakını əlindən

alan, həmçinin buna şərait yaradan mütəsərriflər haqqında ölüm cəzası tətbiq edilməsi, karvan yollarının mühafizə edilməsi və karvan basqınçılarının, quldurların tutulub məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə bağlı tədbirləri özündə ehtiva edən fərmanlar vermişdi.

Qazan xanın təsərrüfat və iqtisadiyyatının idarə edilməsi barədə islahatları dağıdılmış kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın inkişaf etdirilməsinə, xəzinə gəlirinin artırılmasına yönəlmişdi. Qazan xanın hakimiyyətinin əvvəllərində kənd təsərrüfatı ölgün vəziyyətə düşmüş, sənətkarların istehsal etdiyi malların həcmi azalmışdı. Vergi sistemində ədalətsizliklər təsərrüfatı xaraba qoymağa davam edirdi. Buna görə də, o, ilk növbədə vergilərin qaydaya salınması, vergilərin dəqiq müəyyən edilməsi üçün 1304-cü ilin fevralında fərman verərək məhsulun irəlicədən qiymətləndirilməsi qaydasını ləğv etdi.

Vergi sistemində islahata qədər vilayətlərdən vergi yığmaq vilayət hakimlərinə həvalə olunmuşdu, hakimlər istədikləri kimi əhalini soyur, müxtəlif bəhanələrlə əmlakını əllərindən alırdı. Çaparların hər dəfə vilayətə gəlmələri yerli əhalini müflis hala salırdı. Vergilər yığılması üçün əsassız baratlar meydana çıxır, alınmış vergilərin təkrarən alınması adı hal olurdu. Vəzir və əmrlərin rüşvətxorluğu buna imkan verən əsas vasitə idi. Buna görə bir çox rəiyyətlər öz torpağını atıb başqa yerlərə, hətta başqa dövlətlərə qaçırdı. Qazan xan fərmanla yerli hakimlərin barat vergi hüququ verən sənəd yazmasını qadağan edib, bütün vilayətlərə bitikçilər göndərərək əhalini siyahıya aldıraraq üzərlərinə kopçur vergisi qoydurdu. İlin əvvəlində bitikçi hər bir kəndliyə adını göstərməklə barat yazırdı. Hər hansı başqa bir şəxsin barat yazması ağır cəzaya həmin şəxsin edam olunmasına səbəb ola bilərdi. Həmin baratlar divanda möhürləndikdən sonra vilayətlərə göndərilir və onun əsasında vergi yığılırdı. Natural şəkildə verginin gətirilib xəzinəyə verilməsi qadağan edilmişdi. Xəzinəyə yalnız pul) verilməli idi. Bütün vilayətlərdə rəiyyətlər. verəcəkləri vergi məbləğini əvvəlcədən bilirdilər. Hər bir rəiyyətin nə qədər vergi verəcəyi barədə siyahıda kənd ağsaqqal və rəisləri imza edirdi. Fərmanın yerinə yetirilməməsinə görə ağır cəzalar verilir, əmirlər, hakimlər belə edam edilirdi. Vergi siyahılarının biri böyük divanda, biri də vilayətdə saxlanılırdı.

Fərmana görə verginin məbləği kəndin girəcəyində və ya məşədilərdə yazılıb vurulur və ödənmə müddəti vilayətlər üzrə müəyyən edilirdi. Oturaq əhalidən kopçur vergisinin birinci yarısı yeni ilin 20 günü keçənə qədər, qalan hissəsi sonra, ilin axırına qədər yığılmalı idi. Oturaq əhalidən fərqli olaraq köçənlər həmin vergini ilin əvvəlində tam həcmdə ödəməli idilər. Gömrüklər ərazinin soyuq və isti qurşaqda yerləşməsindən asılı olaraq ilin əvvəlindən və ya sonrakı aylardan birində alınırdı. Həmin qayda iqta torpaqlarına da şamil edilirdi. İqtidarlar öz iqtalarında olan kəndlərdə vergilərin məbləğini iri taxta lövhələrə yazıb rəiyyətlərinə çaldırmalı, vergi həcmi aşmamalı əks təqdirdə cəzalanmalı idilər. Eyni qayda incu, xas-incu və mülk torpaqlarında yaşayan rəiyyətlərə də aid edilirdi. İslahat nəticəsində xəzinəyə pul axını gücləndi. qoşunun saxlanma xərcləri tam ödənməyə başladı. Təsərrüfat işlərində qanunsuzluğa yol verilməməsi üçün hüquqverici sənədlərin tərtibinin xüsusi qaydası müəyyən edilmiş, yarlıq və payız sənədlərinin tərtibini həmin sahə üzrə ixtisaslaşmış əmirlərə həvalə etmişdi.

Dövriyyəyə buraxılan pul sikkələrinin standartlara uyğun hazırlanması üçün tədbirlər görülmüş. saxta pullardan istifadəyə görə ağır məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu. Ticarəti qaydaya salmaq, həcmi genişləndirmək, aldatma və fırıldaqların, qarşısını almaq üçün yüklərin, qızılın, parçaların ölçü vahidi (kafsiz), həcm. çəki vahidi (tağar) dəqiq müəyyənləşdirilmişdi. Xüsusi fərmanla ölçü, çəki və uzunluq vahidləri bütün ölkə ərazisində eyniləşdirildi Qızıl və gümüşün çəkilməsi üçün ustalar tərəfindən 8 küncü çəki daşları düzəldilərək üzərinə möhür vurulurdu Yüklərin çəkilməsi üçün 11 ədəd çəki daşı düzəldilmişdi. Arpa və buğdanın ölçülməsi üçün hər Təbriz qiyaləsi 10 man çəkide olmalı, hər man 260 dirhəm, 10 qiyalə bırı tağar həcmində olmalı idi Başqa ölçü vahidləri ləğv edilirdi. Digər məhsullar məsələn, düyü, küncüd, noxud və s. üçün də xüsusi qiyalə düzəldilmişdi ki, çəkilən uyğun olsun Mayələrin ölçülməsi üçün xüsusi ölçü vahidi-peymanə müəyyən edilmişdi. 1 pevmanə 10 man olmalı idi, yarım peymanələr də hazırlanırdı ki, bu da 5 man olurdu. Uzunluq ölçü vahidi - qiyaslar isə Təbriz qiyası etalonunda olmalı idi. Digər qiyaslar ləğv edilir, tətbiqi qadağan olunurdu. Qiyasın hər ucuna möhür vurulurdu ki, saxtalaşdırılması, uzadılıb-qısadılması mümkün olmasın, həcm ölçülərini saxtalaşdıran və dəyişdirənlər əlləri kəsilməyə. uzunluq ölçülərini dəyişdirənlər edama məhkum olunurdu.

Qazan xan özünə məxsus mal-qara və dəvə sürülərinin, atların oğurlanması və israfının qarşısını almaq üçün onların dəqiq uçotu aparılması haqqında əmr verib, mal-qara və atlara xidmət edənlərin öz işinə viedarıla yanaşması üçün onlara bir növ mükafatlı əmək haqqı sistemi müəyyən edərək yaxşı otlaqlar, öz mal-qara-larını artırmaq üçün başqa vəsaitlər verilməsinə göstəriş vermişdir. Çobarılarla müqavilə bağlanaraq heyvanlar onlara tapşırılır, ilə qısa uçotu aparılırdı, onlar mükəlləfiyyətlərdən azad olunurdular.

Çaparların yerli əhalinin evində qalmasını qadağan etmək barədə fərman verməklə Qazan xan onların haqsızlığa yol verməsinin qarşısını almaq məqsədini güdmüşdü. Nəinki çaparların, həmçinin əmirlərin, onların mühafizə dəstələrinin də şəxsi evlərdə qalması qadağan edilmişdi. Bu bir çox hallarda onların qanunsuz hərəkətlərə yol verməsinə, ev sahibinin əmlakının israf edilməsinə, hətta namuslarının ləkələnməsinə qədər gətirib çıxarılırdı. Qazan xan fərmanla vilayət mərkəzlərinə və şəhərlərdə çaparlar üçün karvansaralar tikilməsinə sərəncam verdi. Həmçinin əmirlər və ki feodalların dəvələrini, atlarını saxlayan şəxslərin özbaşınalıqlar «N məsi, camaatı sıxışdırması, zorla camaatın əlindən pulunu, əmlakını almasının qarşısını almaq üçün onların bir yerə toplanmasına, zorakılıqla məşğul olmasını qadağan edərək, eyni hərəkətlərə görə ağır cəzalar verilməsinə müəyyən edən fərman verdi. Fərmana görə bu cür əməlləri törədənlərin edam olunması müəyyən edilirdi.

Bu dövrdə əhalini, hətta kənd ağsaqqallarının incidən, əmir və iri feodalları belə narahat edən daha bir zümərə də hökmdarın ov quşlarını və itlərini saxlayırlar idi. Onlar bir yerdə özləri üçün yaxşı ərzaq məhsulları tələb edir, ən adi narazılığa görə kənd ağsaqqallarının saqqalını qırır, hökmdara əmir və feodalların qoruq elan edilmiş yerlərdə də ov etmələri barədə yalan məlumatlar verir, qartalların qanadını qəsdən qırıb başqalarını çərləyirdilər. Qazan xan onların bu özbaşınalıqlarının qarşısını almaq üçün ov quşları və itlərini saxlayanların dəqiq sayını, quş və itlərin miqdarının müəyyənləşdirilib təminatı üçün xəzinədən zərin miqdarda vəsait ayrılmasına göstəriş vermiş, vətəndaşlarda yemək və quşları öyrətmək haqqı almasını qadağan etmişdi. Məsərəf edilmiş xərcin hesabının aparılması, artıq xərcə yol yertiməməsi, smeta üzrə hər bir qartal üçün yem ayrılması, hökmdarın qartal saxlayanlarına nağd pullar verilməsi

müəyyənləşdirilmişdi. Yalnız xəstə olan qartallar və başqa ov quşları üçün altın tamğa ilə möhürlənən baratlarla müəyyən edilmiş miqdarda toyuq və göyərçinlərin vilayətlərdən gətirilməsi nəzərdə tutulurdu və bu qaydanı pozmaqla əhalidən artıq qida məhsulları tələb edən məmurların cismani cəzalandırılması qaydası (70 zopa vurulmaqla) müəyyən edilmişdi.

Həmin dövrdə «İşçi Qanun» adı altında fərmanların və digər normativ aktların daxil olduğu sənədlər toplusu tərtib edilmiş və mövcud qanunların tətbiqində ziddiyyətli məqamların aradan qaldırılmasına cəhd göstərilmişdi. Bu toplu dövlət idarəciliyində və mübahisəli məsələlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Müsəlman hüququnun inkişafında əsas cəhətlər. XIII - XIV əsrlərdə Azərbaycanın əsas hüquq mənbəyi qismində çıxış edən müsəlman hüququnun ayrı-ayrı sahələri müəyyən inkişaf yolu keçmişdilər. Fiqhin müvafiq normalarını cəmləşdirən yeni toplular və fiqh əsərləri yazılmış və bu və ya digər məsələlərin şərhini əks etdirən kitablar ortaya çıxmışdı.

Bu xüsusda Azərbaycan fəqihlərinin (hüquqşünaslarının) rolu çox yüksək idi. Bunlardan Şihabəddin Əhməd «əl-Fəraiz» («Vərəsəlik hüququ»), Şəmsəddin Xoylunun «Kitab fil-üsul» («Əsas başlanğıclar haqqında kitab»). Əbdülmünaqib Zəncaninin «Təhrir əl-türü əla əl-üsul» («Əsasdan ikinci dərəcəlinin alınması»). Fəxr əl-Qudat Marağalının «Mənəkib əl-imam Əş-Şafii» («İmam Əş-Şafinin məziyyətləri»), Fəlakəddin Təbrizinin «əş-Təvdihad əl-Rəşidiyyə» («Kəşidilərin izahları»), Tacəddin Urmavinin «Kitab əl-hasil min əl-məhsul» («Nəticələrin əldə edilməsi»). Səfiəddin Urmavinin «Nihayət əl-vüsul fil elm əl-üsul» («Əsas prinsiplər haqqında elmə keçidin həddləri»), «əl-Faik» («Mükəmməllik», «əz-Zübda» («Seçilmişlər»), «ər-Risələt ən-nəfsiyyə» («Qəlbin xitabı»), Aminəddin Vərafinin «Simt əl-fəraid» («Seçilmişlərin incisi»), «ət-Tənkih» («İslah etmə»), «Səbt əl-məsail» («Sübutlar»), Şihabəddin Əbuhəfs Ömər Sührəvərdinin «Əvarif əl-maarif» («Maariflənmənin nemətləri»), «Kənz əl-ibad fı şərf əl-əvrad» («Dualana izahında Allah bəndələrinin sərvəti»), «Kəşf ən-nəsaix əl-imaniyyə və kəşf əl-fədaix əl-yunaniyyə» («İlahi nəsihətlərin tələqin edilməsi və Yunan uydurmalarının aşkarlanması»), «İlam əl-xuda na əkidat ərbab ət-tuqa» («İlahi qismət və iblisə qulluq edənlərin inandırılması»), «Risələ fil-fəkr» («Miskinlik haqqında traktat»),

«Nimat əl-fiah» («Hüquqşünaslığın ənamları») və s. hüququn müxtəlif sahələri üzrə yaratdıqları çoxsaylı fundamental əsərlərdə müxtəlif səpgili hüquq normaları əks etdirilir, müsəlman hüququna dair məsələlərə aydınlıq gətirilir, bununla da fiqhın tərkib və təsiri daha da zənginləşdirirdi.

Mülki hüquq, Mülki hüquq münasibətlərini tənzim edən normalar özünün çoxcəhətliliyi ilə seçilirdi. Bu dövrdə torpaq üzərində mülkiyyət formaları dəyişikliyə məruz qalmış, şərti torpaq sahibliyinin iki növü - hərbiçilərə verilən iqta torpaq sahibliyi ilə son radan mülkə çevrilməsi nəzərdə tutulan soyurqal torpaq mülkiyyəti meydana çıxmış, incu və divan torpaq sahibliyinin hüquqi əsasları müəyyənləşdirilmişdi. Mülkiyyətin ətdə edilməsinin müxtəlif yollar mövcud idi. Bunların içərisində mülki-hüquqi bağlaşmaları, qanun üzrə vərəsəliyi, dövlət tərəfindən təsərrüfatın carılandırılması məqsədilə ilə yardım şəklində verilən müxtəlif əmlak növlərini (məs. Qazan xanın rəiyyətlərə və müzarilərə toxum , əmək alətləri, yer sürülməsi üçün öküzlər paylaması), əmlakın vəqfə verilməsini, tapıntını və s. qeyd etmək olar.

Əmlaka faktiki sahiblik edən şəxslərin onun qanuni mülkiyyətçisinə çevrilməsi üçün 30 illik iddia müddəti müəyyən edilmişdi bu müddət ərzində sahibkar nəinki ona məxsus olan və iradəsindən asılı olmayaraq onun sahibliyindən çıxan əmlak növlərini, habelə feodallar özlərinin qaçmış kəndlilərini geri qaytarmaq hüququna malik idilər.

Mülki-hüquqi müqavilələrdən meydana çıxan öhdəliklərin icrası sahəsində mühüm tədbirlər görülmüşdü. Alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması müəyyən şərtlərə əməl olunmasını tələb edirdi. Belə ki, tərəflərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin olması, satılan əşyanın keyfiyyəti haqqında məlumatların verilməsi ilə yanaşı, dələduzluğun aradan qaldırılması üçün satıcının həmin əmlakın sahibi olmasını sübut etməsi qaydası da müəyyən olunmuşdu. Qaydaya görə satıcı satdığı malın qəbaləsini şahidlərin iştirakı ilə məhkəməyə təqdim edir, əqd bağlandıqdan sonra həmin qəbalə "məhkəmə qabında" yuyulurdu ki, gələcəkdə həmin qəbalədən istifadə edib satdığı əmlakı tələb etməsin. Bundan sonra əqd bağlanır, qazi tərəfindən təsdiq edilirdi. Qanunsuz qəbalədən istifadə edənlərin saqqalı qırılır, qatıra mindirilərək şəhərdə dolandırılmaqla cəzalandırılırdı.

Müqavilənin təsdiqinə cavabdeh halda belə qəbalələrin zorla alınması üçün tədbir görülməsi bir vəzifə olaraq tapşırılırdı.

NƏTİCƏ

Daxili idarəçilik sahəsində də qanunsuzluq və özbaşınalıqlarla aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlər görülmüş və fərmanlar verilmişdi. Əyan və əmirlərin çaparlarının özbaşınalıqlarının aradan qaldırılması üçün onların şəxsi evlərdə qalması qadağan edilirdi. Kənzlərin zorla fahişəxanalara yerləşdirilməsinə son qoyulmuş, oğru, quldur, yolkəsənlərə qarşı mübarizə gücləndirilmişdi.

Soyğunçuların və quldurların təqib olunması və tutulması Qazan xan yeni qaydalar tətbiq edilərək onlara himayə edənlərə karvanı qoyub qaçarıllara cəza verilməsini, oğurluq və quldurluq yerlərin əhalisinin həmin yerdə baş vermiş quldurluğa görə məsuliyyət daşması və quldurları axtarıb tapmağa borclu olması qaydasını müəyyən etdi. Oğru və quldurlarla əlaqədar olarılardan hamısı, hətta xırda oğurluq etmiş şəxslərin də edam edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün xüsusi dəstə ayrılaraq səlahiyyət verilmişdi. Qazan xan tərəfindən ayrılmış xüsusi xərac yığarılardan dəstəsi yollarda durub hər 4 eşşək yükü və ya 2 dəvə yükü mal üçün yarım dinar gömrük alır. yolları oğru və quldurlardan müdafiə edirdilər. Gömrük yasaul vəzifəsi daşıyan əmirin başçılıq etdiyi dəstə tərəfindən alınır, iltizamname verilirdi. Yolların əsas yerlərində hörülmüş dirəklərdən gömrük yığarılardan sayı və gömrüyün məbləği yazılmış lövhələr asılırdı. Lövhələr "ədalət lövhəsi" adlanırdı.